
‘Ik zend u de profeet Elia’. De toekomst van Israël volgens de vroegchristelijke kerk

M.J. Paul

Abstract

Many early church theologians believed that the Christian church had replaced God’s chosen people Israel to become recipients of Old Testament promises. At the same time many writers expected a future conversion of Israel. This article reviews the latter position during the first five centuries of the church.

The analysis reveals that the expectation of a future conversion of Israel rests on the promises of several Old Testament prophets and the words of Paul in Romans 11, not on the view that the covenant with Abraham extends to his natural descendants. The role of Elijah according Malachi is also important.

Several theologians expected a combination of conversion and return of Jews to the land of Israel, but the majority did not. Their emphasis is on the conversion to Christ at the end of the times and on the participation of the converted Jews in the church. The contemporary replacement of Israel by the church is not expected to be lasting because in the future God will give salvation to his formerly chosen people.

Vertegenwoordigers van de vroege kerk hebben zich vaak negatief uitgelaten over de Joden die Jezus niet als Messias aanvaardden. Er is toen een vorm van literatuur ontwikkeld die de titel ‘Adversus Judaeos’ heeft gekregen. Uit deze geschriften komt de overtuiging naar voren dat de kerk de plaats van Israël heeft ingenomen. In onze theologische traditie is hiervoor de term ‘vervangingstheologie’ gangbaar geworden.¹

Het is opmerkelijk dat veel theologen in de oudheid enerzijds menen dat de christelijke gemeente de opvolgster is van het oude Israël, en daarom ook de

---

1 De term ‘vervangingstheologie’ is een verzamelbegrip. B. Klappert onderscheidt tussen vijf modellen die alle uitlopen op de eliminatie van de bijzondere positie van Israël: das Substitutionsmodell, das Integrationsmodell, das Typologiemodell, das Illustrationsmodell, das Subsumtionsmodell. Zie *Israel und die Kirche. Erwägungen zur Israellehre Karl Barths*, München 1986, 14-25.

beloften uit het Oude Testament op zichzelf mag toepassen, maar dat er anderszids ook een verwachting van een toekomstige bekering van Israël voorkomt. Dit laatste standpunt is relatief onbekend en verdient grotere aandacht.

De vraagstelling van dit artikel is: hoe komt de toekomstige bekering van het volk Israël aan de orde bij de vertegenwoordigers van de vroege kerk? Om de betekenis van de uitspraken helder te krijgen, beginnen we met een korte bespreking van de vervangingstheologie en de hermeneutiek die daaraan ten grondslag ligt. Daarna volgt een inventarisatie van de bewaard gebleven uitspraken uit de eerste vijf eeuwen. Bij de bespreking van de mogelijke motieven die ten grondslag liggen aan de uitspraken blijkt dat de term 'vervangings-theologie' enige nuancering behoeft.

Vervangingstheologie

Volgens de Amerikaanse theoloog Michael Vlach is het vervangingsdenken (dat in de oudheid opkwam) gebaseerd op twee fundamentele geloofsovertuigingen:

1. De natie Israël is op de een of andere manier tot voltooiing gekomen of heeft haar status als volk van God verspeeld en zal nooit meer opnieuw een geheel eigen rol vervullen los van de kerk.
2. De kerk is nu het ware Israël dat voor altijd de natie Israël heeft vervangen als het volk van God. In de context van Israël en de kerk is het vervangingsdenken de visie dat de nieuwtestamentische kerk het nieuwe en/of ware Israël is dat voor altijd de natie Israël heeft vervangen als het volk van God. Het resultaat is dat de kerk de enige erfgenaam is van de zegeningen die God in het kader van het verbond oorspronkelijk aan het nationale Israël in het Oude Testament heeft beloofd. Dit sluit een toekomstig herstel van de natie Israël met een unieke identiteit, rol en doel uit.²

In een toelichting werkt Vlach drie soorten vervangingstheologie uit:

1. De retributieve benadering, waarbij Israëls ongehoorzaamheid en de daaropvolgende straf van God beschouwd worden als de reden voor de vervanging als volk van God. Het eerste volk heeft zijn rechten verspeeld, met name door de verwerping van Jezus als de Messias.
2. De vervanging kan ook vanuit de verschillende heilsbedelingen benaderd worden. Deze visie is minder hard in zijn oordelen over Israël en legt meer de nadruk op Gods plan om van een etnische groep (Israël) naar een wereldwijde

---

2 M.J. Vlach, *Has the Church Replaced Israel? A Theological Evaluation*, Nashville 2010, 12. Zie de uitwerking in 12-17.

kerk te gaan die niet meer gebaseerd is op afstamming. De taak van Israël is afgelopen toen Christus kwam om de volgende fase te realiseren. In deze benadering vormt het nationale Israël met zijn vele rituelen een voorafschaduw van de geestelijke gestalte van de kerk. Jezus, als de ware Israëliet, vervult Gods plannen en beloften ten aanzien van het vroegere Israël, met als gevolg dat allen die in Jezus zijn, het nieuwe, ware Israël vormen.

3. De structurele vervangingstheologie is vooral hermeneutisch van aard. Hier gaat het niet zozeer over de relatie tussen Israël en de kerk als drager van Gods beloften, maar over de Schriftvisie. Het betreft hier vooral de positie van het Oude Testament, dat wel als Woord van God aanvaard wordt (tegenover Marcion), maar in de praktijk geen eigen zeggenschap heeft. Het gangbare canonieke verhaal legt de nadruk op 1) de schepping van de mens; 2) de zondeval; 3) Christus' komst naar deze aarde en de stichting van de kerk, en 4) de toekomst.³ Dit model beperkt zich, wat het Oude Testament betreft, vooral tot de eerste drie hoofdstukken van Genesis. Het is opvallend – ook in de Apostolische Geloofsbelijdenis – dat er geen aandacht is voor de geschiedenis van de rest van Genesis tot en met het boek Maleachi. Hierdoor wordt driekwart van de Bijbel overgeslagen en lijkt Gods handelen met Israël niet belangrijk genoeg om genoemd te worden. Het gevolg is dat het Nieuwe Testament een veel grotere waardering krijgt en de geschiedenissen in het Oude Testament slechts een voorbereidend karakter dragen. Zo is een traditie op gang gekomen die het etnische en nationale Israël uitsluit van het theologisch lezen van de Schriften.

Hermeneutiek

De genoemde benadering kan verduidelijkt worden aan de hand van de spraakmakende studie *Faith and Fratricide* van Rosemary Ruether over de wortels van het antisemitisme. Hierin bespreekt zij de *Adversus Judaeos*-literatuur, en gaat zij ook de gehanteerde hermeneutiek na. Zij vat haar onderzoek samen door te stellen dat de kerkvaders de rechter- en de linkerhand van de boodschap van de profeten scheiden. De profetische dialectiek van oordeel en belofte is niet langer van toepassing op één volk, maar op twee volken: de Joden en de toekomstige kerk. Dit houdt in dat al de uitspraken die getuigen van Gods toorn en oordeel, door de profeten gehanteerd als een taal van ethische aansporing en gericht aan hetzelfde volk dat God naar hun verwachting zou gaan verlossen, 'op schizofrene wijze' worden gelezen. Ieder negatief oordeel, iedere bedreiging, iedere negatieve beschrijving, kan dan uit de context

---

3 Vgl. R.K. Soulen, *The God of Israel and Christian Theology*, Minneapolis 1996, 25-34.

worden gelicht en helemaal van toepassing worden geacht op 'de Joden'. De positieve kant van de profetische boodschap (de uitingen van geloof, bekering en de belofte van toekomstig heil) is niet meer van toepassing op de Joden, maar op de toekomstige kerk. Het resultaat van deze methode van Bijbellezen is een ononderbroken verhaal van kwaad doen en afvalligheid, waarvan men zegt dat dit typerend is voor de Joden. Dit uitsluitend negatieve verhaal is losgekoppeld van de boodschap van vergeving en hoop voor de toekomst, want die geldt alleen de kerk. Dit verandert de Schrift, die in feite een verslag bevat van Joodse zelfkritiek, in een meedogenloze veroordeling van de Joden, terwijl de kerk op haar beurt wordt neergezet als volmaakt. De kerk raakt op deze manier de profetische traditie van zelfkritiek kwijt.⁴

De term 'Oude Testament'

In aanvulling op deze analyse kan gezegd worden dat de term 'Oude Testament', die aan het eind van de tweede eeuw opkwam, veelzeggend is. De gehele verzameling van Hebreeuwse heilige boeken werd weliswaar als canonic erkend, maar kreeg wel een andere waardering. De benaming 'Oude Testament' is afgeleid uit 2 Korinthe 3 en Hebrëen 8. Daar is sprake van het oude verbond dat inmiddels verouderd is en opgevolgd is door het nieuwe verbond. Dat oude verbond is het voorwaardelijke verbond aan de Sinaï en in plaats daarvan is het nieuwe verbond gekomen dat door Jeremia aangekondigd is. De genoemde hoofdstukken spreken niet over de vervanging van het verbond met Abraham. Door echter de term 'oude verbond' breder op te vatten en toe te passen op alle geschriften van de Tenach, konden de kerkvaders het bestaan van het volk Israël, het Joodse volk, beschouwen als een vroegere fase. De beloften die aan Abraham gedaan zijn, betreffen dan niet langer zijn natuurlijke nakomelingen, maar de geestelijke nakomelingen, de gelovigen, dus de kerk.⁵

---

4 R.R. Ruether, *Faith and Fratricide: The Theological Root of Anti-Semitism*, New York 1974, 117-182, vooral p. 131. Haar stelling dat het antisemitisme al terug te voeren is op het Nieuwe Testament, heeft veel verzet opgeroepen. Zie de kritische bespreking in R.E. Diprose, *Israel and the Church. The Origin and Effects of Replacement Theology*, Waynesboro 2000, 29-68. Vgl. ook G. van den Brink en C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek*, Zoetermeer 2012, 319. Ruether's weergave van de opvattingen van de kerkvaders is echter grotendeels aanvaard. Vgl. J. Bol, 'De Adversus Judaeos literatuur', *Israël en de kerk* 12-2 (2013) 26-35.

5 Zie mijn bijdrage 'Het Nieuwe Testament als voortzetting en voltooiing van het Oude Testament', in H.J. Koorevaar en M.J. Paul (red.), *Theologie van het Oude Testament: De blijvende boodschap van de Hebreeuwse Bijbel*, Zoetermeer 2013, 395-398. Vgl. ook mijn *Het nieuwe verbond en de uitleg van de profetieën over de toekomst van Israël*, Baarn 2013.

Historisch overzicht

Wie de bovenstaande uitspraken op zich laat inwerken, ziet weinig ruimte voor de verwachting dat in de toekomst het volk Israël in Christus zal gaan geloven. Tegen die achtergrond is het opmerkelijk dat de vertegenwoordigers van de vroege kerk ook heel andere geluiden laten horen. Het overzicht begint met Augustinus, omdat hij zich relatief uitvoerig over de toekomst van Israël heeft uitgelaten. Daarna volgen in een chronologische weergave andere theologen uit de eerste eeuwen.

Augustinus

De kerkvader Augustinus behandelt in zijn boek *De stad van God* (gereedgekomen in het jaar 416) de profeten uit het Oude Testament. Bij het boek Hosea wijst hij op de tekst in 3:4-5 ‘Want vele dagen zullen de zonen van Israël zonder koning zitten, zonder bestuurder, zonder offer, zonder altaar, zonder priesterschap en zonder openbaringen’.⁶ Dit duidt volgens Augustinus op de huidige toestand van de Joden, maar hij vraagt ook aandacht voor de daarop volgende woorden van Hosea: ‘En later zullen de zonen van Israël terugkeren en zullen ze de Heer, hun God, en David, hun koning, gaan zoeken. En ze zullen verstomd staan over de Heer en over zijn weldaden in de laatste dagen’. Augustinus betreft deze tekst op de Israëlieten naar het vlees die nog niet in Christus willen geloven. Hosea verzekert dat zij later wel zullen geloven, hetgeen betekent dat hun zonen het zullen doen.⁷

De kerkvader wijst verderop in zijn boek ook op het slot van het boek Maleachi, waar gesproken wordt over de komst van Elia. ‘En zie, Ik zal u Elias zenden, de Thesbiet, alvorens de grote, luisterrijke dag van de Heer zal komen: Hij zal het hart van de vader keren naar de zoon en het hart van de mens naar zijn naaste’ (Mal. 4:5-6a). Augustinus schrijft: ‘Dat door deze Elia, een grote en bewonderenswaardige profeet, op het einde van de tijd, vóór het oordeel, de wet aan de Joden zal worden uitgelegd en dat zij dan in de ware Christus, in onze Christus zullen geloven, is iets waarover onder de gelovigen heel veel wordt gesproken en gedacht. ... Als hij [= Elia] dus zal komen en een geeste-

---

6 De weergave van de Bijbelteksten is overeenkomstig de interpretatie van Augustinus, aansluitend bij de Nederlandse vertaling van G. Wijdeveld in Augustinus, *De stad van God*, Amsterdam 2007⁵. Voor Augustinus’ visie op de bekering van de Joden, zie W.H. ten Boom, *Profetisch tegoeed: De Joden in Augustinus’ Civitate Dei*, Kampen 2002, 221-288. Zie ook Ten Boom, *Provocatie: Augustinus’ preek tegen de Joden*, Kampen 2006, voor een bespreking in de context van de *Adversus Judaeos*-literatuur.

7 *De stad van God* XIII, 28.

lijke uitleg van de wet zal geven, die nu door de Joden nog vleselijk wordt verstaan, zal hij het hart van de vader keren naar de zoon.⁸ Opmerkelijk dat Augustinus aangeeft dat over deze zaken door de gelovigen heel veel wordt gesproken en gedacht.

Er is nog een derde profetie die voor ons onderwerp van belang is. Augustinus wijst op Zacharia, waar staat dat de volken tevergeefs tegen de heilige stad Jeruzalem optrekken en dat de Here de Geest van genade en van gebeden zal uitstorten over het huis van David en de bewoners van Jeruzalem (12:9-10a). Het gevolg van die geestelijke vernieuwing is: 'En zij zullen naar mij opzien, omdat ze gehoond hebben en zij zullen over hem weklagen als over een zeer dierbaar iemand en diep bedroefd over hem zijn als over een enige zoon' (vs. 10b). De uitleg van Augustinus is: 'De Joden – ook degenen die een geest van genade en barmhartigheid zullen ontvangen – zullen er namelijk op die dag berouw over hebben dat ze Christus in zijn lijden gehoond hebben.'⁹

Augustinus maakt er nog op attent dat de Septuaginta weergeeft 'En zij zullen naar mij opzien omdat ze gehoond hebben', maar dat de Hebreeuwse tekst vertaalt met 'En zij zullen opzien naar mij die ze doorstoken hebben'. Dat woord 'doorstoken' brengt duidelijker de gekruisigde Christus voor ogen.

Aan het slot van boek 20 vat Augustinus zijn standpunt samen: 'De dingen die, naar wij geleerd hebben, bij of in verband met dat oordeel zullen gebeuren, zijn de volgende: Elia de Thesbiet zal komen. De Joden zullen geloven. De antichrist zal de Kerk vervolgen. Christus zal komen om recht te spreken. De doden zullen verrijzen.'¹⁰ Bij de vijf zaken die hij opsomt, gaan de komst van Elia en de bekering van Israël voorop.

Hier zien wij duidelijk dat de kerkvader een toekomstige bekering van het Joodse volk verwacht, en dat baseert op oudtestamentische profetieën. Elders betreft hij ook Romeinen 9-11 hierbij.¹¹ Hij neemt afstand van de gangbare visie dat het duizendjarige rijk (Op. 20) in de toekomst te verwachten valt, en meent dat dit de periode van de kerk is, maar toch blijft hij de bekering van het Joodse volk verwachten.

---

8 XX, 29.

9 XX, 30.

10 XX, 30. De daaropvolgende zaken zijn: 'De goeden en de kwaden zullen van elkaar gescheiden worden. De wereld zal verbranden en dan weer vernieuwd worden.'

11 Ten Boom, 2002, 254-264. Dit betreft ook passages in de uitleg van Psalm 14 (Vulgata 13), 46 (45) en 74 (73).

De tweede eeuw: Papias, Justinus, Irenaeus en Tertullianus

Papias

Papias, bisschop van Hiërapolis in de buurt van Laodicea (vgl. Kol. 4:13), beroept zich op de overlevering en beschrijft (ca. 110) het toekomstige rijk van Christus (met een overvloed aan graan en druiven) op een manier die past bij de Joodse uitleg in de midrasj. Het toekomstige duizendjarige rijk van Openbaring is de periode waarin oudtestamentische profetieën in vervulling gaan.

De geschriften van Papias zijn verloren gegaan, maar worden door latere auteurs geciteerd. Volgens Eusebius (begin 4^e eeuw) vat Papias ten onrechte de woorden van Johannes letterlijk op. Zelf kiest hij voor een mystieke en figuurlijke uitleg.¹² Het is onduidelijk of Papias een toekomstige bekering van Israël verwachtte, maar gezien de verwijzing naar de letterlijke vervulling van oudtestamentische profetieën en de letterlijke interpretatie van Openbaring 20 is dat waarschijnlijk.

Justinus Martyr

In de *Dialogo met Trypho* verklaart Justinus Martyr (ca. 135) dat er een opstanding van de doden zal zijn, en een duizendjarige periode in Jeruzalem. Die stad zal dan herbouwd, versierd en vergroot zijn, zoals de profeten Ezechiël, Jesaja en anderen verklaren. Jesaja sprak volgens hem ook over deze periode van duizend jaar in Jesaja 65:17-25. Na de aanhaling van het volledige citaat (waarin ook sprake is van gezinsleven en de geboorte van kinderen) verwijst Justinus naar Johannes, die in zijn Openbaring profeteerde dat de gelovigen duizend jaar in Jeruzalem zullen verblijven, en dat daarna de opstanding en het oordeel zullen plaatsvinden. Daarna wordt verwerkelijkt wat Christus eenmaal gezegd heeft, namelijk dat er dan geen huwelijk meer zal zijn (Luk. 20:35).¹³

---

12 Papias heeft volgens Irenaeus de apostel Johannes (de auteur van het boek Openbaring) horen spreken en hij was een metgezel van Polycarpus. Eusebius was een leerling van Origenes die een meer spirituele ('mystieke') uitleg voorstond. Eusebius, *Ecclesiastical History: Complete and Unabridged*, Peabody 1998, III, 39. Vgl. O. Skarsaune en R. Hvalvik (ed.), *Jewish Believers in Jesus: The Early Centuries*, Peabody 2007, 326-333. Eusebius (ca. 265-339) was bisschop van Caesarea, en hij schrijft in zijn uitleg van de Psalmen over de bekering van de Joden, aldus P. Bouter, *Athanasius van Alexandrië en zijn uitleg van de Psalmen: een onderzoek naar de hermeneutiek en theologie van een psalmverklaring uit de vroege kerk*, Zoetermeer 2001, 305. Ten onrechte schrijft K. Hruby, *Juden und Judentum bei den Kirchenvätern*, Zürich 1971, 63 dat Eusebius niets schijnt te weten van een bekering van de Joden aan het einde van de tijden.

13 *Dialogo met Trypho*, 80-81. Vgl. Skarsaune en Hvalvik, 409-410.

Justinus stelt in zijn *Eerste Apologie* de vraag wat de Joden zullen doen wanneer zij Hem zien komen in heerlijkheid. Het antwoord is volgens hem voorzeggd door Zacharia de profeet. In Zacharia 12 staat dat de stammen, bijeenvergaderd in Jeruzalem, zullen zien Wie zij doorstoken hebben.¹⁴ De getoonde rouw zal uitlopen op vergeving (Zach. 13:1).

Irenaeus

Ook Irenaeus in Lyon in Frankrijk (ca. 185) schrijft over het aardse millennium (hij beroept zich daarbij op Papias) en vermeldt dat de Zoon regeert totdat Hij het koninkrijk aan de Vader zal geven (1 Kor. 15:25-28). Johannes heeft de eerste 'opstanding van de rechtvaardigen' voorzien en ook het koninkrijk op aarde. Dit stemt overeen met wat de profeten daarover hebben geprofeteerd. Jezus leerde ook deze zaken toen Hij beloofde de beker met wijn weer te zullen drinken in het Koninkrijk (Mat. 26:27-29). God gaf de belofte dat de vaderen de aarde zouden beërven. Bij de opstanding van de rechtvaardigen zal de aarde vrij worden van de dienstbaarheid aan de vergankelijkheid en komen in de vrijheid van de zonen Gods (Rom. 8:19-21). Zo vervult Hij de beloften van het koninkrijk van zijn Zoon. Daarna schenkt Hij zaken, die geen oog heeft gezien, geen oor heeft gehoord en niet zijn opgekomen in het hart van een mens' (1 Kor. 2:9; Jes. 64:4). Met dit laatste bedoelt Irenaeus dat die zaken ook niet door profeten aanschouwd zijn.¹⁵ De kerkvader blijft in zijn uitleg van de profetieën dicht bij de historiserende uitleg: de beloften van de profeten staan nog uit.¹⁶

---

14 *Eerste apologie* 52. Vgl. Vlach, 42.

15 *Tegen de ketterijen*, V.36. Dit laatste argument is ook bekend bij de rabbijnen. Voor de vele contacten tussen joodse en christelijke gelovigen in de eerste eeuwen, zie Skarsaune en Hvalvik, 411-414, 750. Hruby, 56 stelt dat Justinus Martyr en Irenaeus niets weten van een bekering van het Joodse volk in de eindtijd. Het is inderdaad waar dat zij niet hierover spreken en dat hun aandacht naar de christelijke gemeente uitgaat. Toch kunnen uit de manier waarop deze auteurs spreken over de vervulling van oudtestamentische profetieën (zoals Jes. 65 en Zach. 12) in de toekomst, aanzetten gezien worden in de richting van Gods heilshandelen met Israël en de volken.

16 Zie P.L. Wansink, *Irenaeus en het Oude Testament. Gnostische en heilshistorische exegese in de tweede eeuw*, Zoetermeer 2000, 81. Irenaeus verwijst graag naar de zonen van Noach om de relatie tussen kerk en synagoge duidelijk te maken, waarbij Sem voor Israël staat en Jafeth voor de kerk uit de volken, die in het huis van Sem zal wonen, aan het einde der tijden. Dat betekent voor Irenaeus dat de heidenen in het nieuwe verbond toegevoegd worden en de kerk uit Jood en heidenen ontstaat, maar daarnaast geen aparte plaats voor Israël meer over is in Gods heilsgeschiedenis. Zie Wansink, 125-126. Irenaeus voert bijvoorbeeld Ezechiël 37 op als bewijs voor de opstanding van de doden, maar gaat in zijn uitleg voorbij aan het feit dat de profeet spreekt over het herstel van Israël. *Tegen de ketterijen*, V.15.1 en V.34.1.

Tertullianus

Rond het jaar 200 verklaart de apologeet Tertullianus dat Christus hogepriester is naar de orde van Melchizedek. Hij is de hogepriester van de onbesnedenen, maar tijdens zijn laatste komst zal Hij met zijn aanvaarding en zegen ook de besnijdenis begunstigen, het geslacht van Abraham, dat in de toekomst Hem zal erkennen.¹⁷ Tertullianus bespreekt de gelijkenis van de oudste en de jongste zoon, en wijst daarbij op het feit dat in een bepaald opzicht de christen de oudste zoon is en de Jood de jongste. Het is passend dat de christen zich verheugt over het herstel van Israël. Deze auteur roept de christenen op dit in praktijk te brengen, want het geheel van onze hoop is immers nauw verbonden met de blijvende verwachting van Israël.¹⁸

De derde eeuw: Hippolytus, Origenes en Chrysostomus

Hippolytus

De visie van Hippolytus (170-235), die een groot deel van zijn leven in Rome verbleef, op de bekering van het Joodse volk komt naar voren in de uitleg van Daniël 9:24-27. Hij schrijft over de zeventig weken, en gaat speciaal in op de laatste week. 'De beide profeten Henoeh en Elia nemen de helft daarvan in en roepen ongetwijfeld het Joodse volk en alle andere volken op tot boete.'¹⁹ De taak van de profeet Elia staat beschreven in het slot van het boek Maleachi, en blijkbaar verbindt Hippolytus hiermee Openbaring 11:1-14, waar sprake is van twee getuigen die in de eindtijd zullen optreden. Ook in zijn verklaring van het boek Hooglied brengt Hippolytus naar voren dat er naast individuele bekering uit de Joden ook een toekomstige bekering van het volk zal plaatsvinden.²⁰ Hij spreekt in dat kader van 'grote geheimenissen', wat doet denken aan Paulus' woordgebruik in Romeinen 11:25.

Origenes

Origenes (ca. 185-253), de grote man van de allegorische verklaring van de Schrift, schrijft over de twee roepingen van Israël. Tussen deze twee roepingen in staat Gods roeping van de kerk. Dat wil zeggen: eerst was Israël geroepen, maar daarna, toen Israël struikelde, werd de kerk uit de heidenen geroepen. Maar wanneer de volheid van de heidenen ingegaan is, dan zal heel Israël, dat

---

17 *Tegen Marcion*, 5.9.

18 Tertullianus bedoelt dat Israël als de jongste zoon weer naar huis terug zal keren; laat de oudste zoon (hier: de christen) zich daarover niet ergeren. *Over bescheidenheid*, 8. Vgl. Vlach, 43.

19 *Over de Antichrist*, 43. Zie Hruby, 59.

20 G.N. Bonwetsch, *Hippolytus Kommentar zum Hohenlied*, 34 en 39, geciteerd in Bouter, 305.

opnieuw geroepen wordt, opstaan en gered worden. De laatste woorden verwijzen naar Romeinen 11:25-26.²¹

Chrysostomus

Chrysostomus (ca. 347-407), die leefde in Antiochië en Constantinopel, heeft zich vaak hard uitgelaten over de Joden. Zijn commentaar op de brief aan de Romeinen toont minder ruimte voor een toekomstige bekering van het Joodse volk dan Origenes. Toch verklaart hij bij Romeinen 11:27-28 dat het wegnemen van de zonden nog niet is gebeurd, maar dat dit nog een keer zal gebeuren, omdat de genadegaven en de roeping van God onberouwelijk zijn.²² 'Hij wacht tot al de heidenen die geloven, ingaan, en dan zullen zij (de Joden) ook ingaan'.

In zijn verklaring van het evangelie naar Matteüs spreekt Chrysostomus over de komst van Elia de Thisbiet die de Joden overtuigen zal in Christus te geloven, zodat ze niet omkomen tijdens zijn komst. 'Hij zal alle dingen herstellen (vgl. Mat. 17:11), dat wil zeggen het ongeloof van de Joden die er dan zijn, rechtzetten.'²³

De vierde eeuw: Athanasius, Hilarius, Efrem, Basilius en Ambrosius

Athanasius

Athanasius (ca. 295-373), lange tijd bisschop in Egypte, heeft een uitleg van de Psalmen geschreven waarin hij meermalen de bekering van het Joodse volk noemt.²⁴ In zijn uitleg van Psalm 40:12 staat: 'Wanneer Christus het geheimenis van het heilsplan heeft onderwezen, voert Hij de persoon van Israël in, dat in de ongehoorzaamheid volhardt. Want omdat het de barmhartigheid van God afgewezen heeft, en om die reden (door God) veronachtzaamd is en terecht gekomen in al die ellende, zo komt het tot bezinning die uitloopt op bekering, biddend om barmhartigheid te ontvangen. Hiermee wordt hun roe-

---

21 Zie verklaring van de brief aan de Romeinen, VIII, 7,9,12 en de bespreking in J. Cohen, 'The Mystery of Israel's Salvation: Romans 11:25-26 in Patristic and Medieval Exegesis', *Harvard Theological Review* 98 (2005), 247-281, vooral 255-263. Tevens zijn er verwijzingen in de preken over Genesis (V, 1 en VII, 6), de preken over Numeri (VII, 4) en de preken over Hooglied (XXVI). Zie Hruby, 59-61 en Vlach, 43-44.

22 Zie Cohen, 264. Chrysostomus citeert niet eens 'En zo zal geheel Israël zalig worden' (11:26a).

23 Preek 57, over Matteüs 17:10-13. Zie ook preek 66 over Matteüs en diverse preken over Romeinen 11.

24 De datering van het geschrift is onduidelijk, maar Bouter, 35-39 bepleit een vroege datering in het leven van Athanasius.

ping aangeduid, die in de laatste tijd zal geschieden.’ In de verklaring van Psalm 42 schrijft hij: ‘Zij voeren de persoon van Israël in, zoals het Christus gaat erkennen in de bekering, die de Israëlieten aan het einde der tijden zullen voltrekken’.

In de uitleg van Psalm 80 verklaart Athanasius dat de dichter in de persoon van de Israëlieten bidt dat de Heiland zal verschijnen en dat het gehele volk Israël gered zal worden. De redding voltrekt zich als Israël Jezus gaat erkennen als de Zoon des mensen, die de Rechterhand van de Vader bleef toen Hij mens werd. Athanasius meent dat Mozes Psalm 90 heeft gemaakt voor de Joden in de toekomst. Als ze vanwege hun verwerping van Christus in veel lijden en ongeluk geraken, komen ze in deze Psalm te weten hoe ze zich tot God bekeeren moeten. Het gebed in vers 12 ‘Maak mij bekend uw rechterhand’, is het gebed om Christus te leren kennen.²⁵ Bij Psalm 102 verbindt Athanasius de eschatologische bekering met de verschijning van Elia. Ten slotte noemt deze kerkvader de roeping van de Joden bij de behandeling van Psalm 106.²⁶

Uit deze gegevens blijkt dat Athanasius aan Israël een substantiële plaats geeft in zijn denken over de eschatologie. Deze bekering van Israël bestaat uit berouw over de verwerping van Jezus, een Hem gaan belijden als Zoon van God, en het toetreden tot de christelijke kerk. Athanasius wekt de indruk dat hij deze bekering verwacht in de periode vlak voor de wederkomst.

Hilarius van Poitiers

Van Hilarius (ca. 315-367) is bekend dat hij elk contact met Joden meed, zodat hij hen zelfs op straat weigerde te groeten.²⁷ In zijn verklaring van Matteüs 10 spreekt hij over de rondreis van de discipelen door Israël. In zijn toelichting geeft hij aan dat na de intrede van de heidenen ook de rest van Israël in de kerk zal treden en het aantal van de heiligen zal vergroten. Na de vergelijking van de genezing van het dochttertje van de Kananese vrouw met het roepen van de heidenen tot het heil, merkt Hilarius op dat Jezus zwijgt ten opzichte van Israël. In zijn geduld en zwijgen reserveert Hij het voorrecht van het heil voor Israël.²⁸

Bij Matteüs 23:38-39 merkt Hilarius op dat vanwege het ongeloof van de

25 Hier sluit Athanasius aan bij de Septuaginta; de Hebreeuwse tekst heeft ‘Leer ons onze dagen tellen’.

26 Voor de citaten, zie Bouter, 295-299, 305. Athanasius noemt dit onderwerp ook in de bespreking van Psalm 60:12 en Psalm 85. De nummering van de genoemde psalmen is in de LXX één cijfer lager, dus Psalm 40 MT = Psalm 39 LXX, enz.

27 Ten Boom, 2006, 166.

28 *Commentaar op Matteüs*, X, 14 en XV, 4.

Joden hun woonplaats woest en leeg is gebleven. Zij zijn de inwoning van de Heilige Geest onwaardig geworden. Door hun ongeloof zullen zij de Heer niet meer zien tot de tijd dat zij door belijdenis en berouw over hun ongeloof Hem zullen prijzen die komt in de naam des Heren.²⁹

Tevens beroept Hilarius zich in de uitleg van Psalm 58 op de brief aan de Romeinen. Na de intrede van de volheid van de heidenen zal de rest van Israël gered worden. Dit baseert hij op Jesaja 19:20, dat God een verlosser zal zenden, en op Romeinen 11:25, 28.³⁰ De Joden zijn niet dood, maar onder bijna alle volken verstrooid, overeenkomstig de profetieën, maar door een kleine heilige rest zullen zij bevrijding ervaren.

Efrem de Syriër

Efrem is de grote dichter van de Syrischspreekende kerken (ca. 306-373) en heeft lange tijd in Edessa gewoond. Hij heeft zich vaak uiterst negatief over de Joden uitgelaten. Toch sluit hij een toekomstige bekering van dit volk niet uit. In een van zijn hymnen klinkt het: 'De stammen, die gegroeid zijn uit Sion, ze zijn afgehouden en weggegooid – maar zie zij zullen groen worden, hoewel [ze] verdroogd [zijn]'.³¹ Efrem gebruikt hier het beeld van de afgehouden en weggegooid takken uit Romeinen 11:17-23, waar ook naar voren komt dat afgebroken takken weer ingeënt kunnen worden. Ook hij had dus hoop voor de Joden in de toekomst.

Basilius

Basilius de Grote, bisschop van Caesarea in Cappadocië (ca. 330-379), brengt Psalm 32 in verband met Romeinen 11:26. Eerst benadrukt hij dat de kerk het volk is dat God onder alle volken uitverkoren heeft. Hij brengt dit in verband met de uitspraak van de apostel Paulus dat de volheid van de heidenen vooropgaat. Daarna zal heel Israël, dat nu verstoten is, gered worden. Dat betreft echter niet iedere afzonderlijke Jood, maar de rest naar de goddelijke verkiezing.³²

Ambrosius

Ambrosius (340-397), was bisschop van Milaan en hij heeft een verhandeling over Jozef geschreven. Het feit dat Jozef wagens met geschenken stuurt naar zijn vader en broers om hen naar Egypte te halen (Gen. 45) is aanleiding om

---

29 Idem, XXV, 11.

30 Verklaring van Psalm 58, par. 11. Vgl. Hruby, 64-65.

31 Hymne 86. Zie Ten Boom, 2006, 167.

32 Preek over Psalm 32. Vgl. Hruby, 65.

te spreken over de toekomstige bekering van de Joden. De christenen zullen zich in die tijd verblijden over de vereniging. De toezegging dat Jozef de ogen van Jakob zal sluiten (Gen. 46:4), geeft de auteur de gelegenheid om te spreken over Jezus, de ware Jozef, die zijn handen plaatst op de ogen van de blinde Joden om hen te laten zien. Hij zal de blindheid van het oude en vermoeide Joodse volk wegnemen, niet naar hun verdienste, maar naar de verkiezing van zijn genade. De verhandeling besluit met een citaat van Paulus, dat een gedeeltelijke blindheid op Israël is gevallen, totdat de volheid van de heidenen binnengaat, en zo heel Israël gered wordt. De daden van de patriarchen zijn immers symbolen van latere gebeurtenissen.³³

In een bespreking van het conflict van Mirjam met haar broer Mozes vergelijkt Ambrosius haar houding met het murmureren van de synagoge. Zij (de synagoge) is afgunstig op het volk (de christelijke kerk), door wiens geloof zij zelf bevrijd zal worden van de melaatsheid van ongelof. Dit is in overeenstemming met wat wij lezen, dat ‘gedeeltelijke blindheid over Israël gekomen is, totdat de volheid van de heidenen inkomt, en zo zal heel Israël gered worden’.³⁴

De vijfde eeuw: Hiëronymus, Cyrillus, Prosper, Theodoretus en Ambrosiaster

Hiëronymus

Hiëronymus (347-420), de man die verantwoordelijk is voor de Latijnse vertaling van de Bijbel, de Vulgata, geeft een verklaring van Mattheüs 2 en schrijft dat de Joden, wanneer zij aan het eind van de wereld het geloof zullen ontvangen, zich in verblindend licht zullen bevinden, alsof onze Heer vanuit Egypte tot hen terugkeerde. In een brief aan Ageruchia noemt Hiëronymus dat het Joodse volk (‘de synagoge’) lang verstoken is van altaar, priesters en profeten (vgl. Hos. 3:4), maar wanneer de volheid van de heidenen ingebracht is, zal heel Israël zalig worden.³⁵

De gelijkenis van de vijgenboom wordt op het Joodse volk betrokken, met name Jezus’ uitspraak: ‘In deze eeuw zult u geen vrucht meer dragen’ (Mat. 21:19). Hiëronymus legt dit zo uit, dat ‘in deze eeuw’ onderscheiden moet worden van ‘in eeuwigheid’.³⁶ ‘Wanneer deze eeuw voorbij is, en de volheid van de heidenen ingetreden zal zijn, dan zal zelfs deze vijgenboom weer vrucht dragen en heel Israël zal gered worden.’ Overigens volgt wel de waarschuwing

33 Ambrosius, *Seven exegetical works*, The Fathers of the church 65, Catholic University of America 1972, 231-232, 236-237.

34 Brief 63, par. 57.

35 Brief 123, aan Ageruchia.

36 De Nederlandse vertalingen maken dit onderscheid niet.

van Johannes de Doper: 'Iedere boom die geen goede vrucht draagt, wordt omgehouden en in het vuur geworpen'.³⁷

Cyrrillus van Alexandrië

Cyrrillus (378-444) verklaart dat aan het eind van de tijd onze Here Jezus Christus de verzoening van zijn vroegere vervolger Israël met zichzelf zal bewerken. Iedereen die de heilige Schriften kent, is zich bewust dat dit volk in de loop van de tijd terug zal keren naar de liefde van Christus door de onderwerping van het geloof. Op een dag, na de bekering van de heidenen, zal Israël tot bekering komen, en de Joden zullen versteld staan over de rijkdom die zij in Christus zullen vinden.³⁸ Het is opvallend dat Cyrrillus hier niet slechts zijn persoonlijke overtuiging geeft, maar spreekt over 'iedereen die de heilige Schriften kent'. Aansluitend bij de geschiedenis van Sara en Hagar (Gen. 21) gaat hij in op het onderscheid tussen de vrije en de slaaf (vgl. Gal. 4) en citeert dan Paulus' woord dat blindheid over een deel van Israël gekomen is, totdat de volheid van de heidenen ingetreden is, en dan zal heel Israël gered worden (Rom. 11:26). 'Het verstoten Israël zal, wanneer de tijd daarvoor gekomen is, gered worden, zodat de hoop van de heilige profetieën vervuld wordt.'

Prosper van Aquitaine

Deze auteur (ca. 390-455) schrijft over Gods raadsbesluiten, en haalt de tekst aan 'Want God heeft hen allen onder ongehoorzaamheid besloten, om zich over hen allen te ontfermen' (Rom. 11:32). 'Hij besloot in uitstel eeuwenlang ontelbare volken van ongelovigen te verlichten, terwijl Hij Israël opvoedde. Hij staat datzelfde Israël toe blind te gaan tot de volheid van de heidenen de kudde binnengaat. Hij laat duizenden van dit volk geboren worden en sterven om verloren te gaan, terwijl alleen zij die aan het eind van de wereld leven, redding zullen verkrijgen.' In een latere passage schrijft Prosper: 'De genade, die in de afgelopen eeuwen voor alle andere volken was, is nu het deel van het Joodse volk. Wanneer de volheid van de heidenen ingekomen is, dan is een vloed van dezelfde wateren van genade beloofd voor hun droge harten.'³⁹

---

37 *Commentaar op Habakuk*, II, III, 17. Vgl. ook III, 8, 1 en Brief 78 aan Fabiola, 6. Vgl. Hruby, 70-73.

38 *Commentaar op Genesis*, V. Zie verder zijn opmerkingen bij Romeinen 11:26, geciteerd in G. Bray (ed.), *Romans*. Ancient Christian Commentary on Scripture, NT 6, Downers Grove 1998, 298-299 en de opmerkingen bij Hosea 3 en 4, geciteerd in A. Ferreiro (ed.), *The Twelve Prophets*. Ancient Christian Commentary on Scripture, OT 14, Downers Grove, 2003, 17. Zie ook de uitleg van Mattheüs 24:1-14 en fragment 264. Vlach, 48-49.

39 *De roeping van de heidenen*, I, 21 en II, 9. Vgl. Vlach, 47.

Theodoretus van Cyrus

Theodoretus (393-457) verwijst naar de apostel Paulus en zijn boodschap dat de Joden zullen geloven als de heidenen de boodschap hebben ontvangen. Elia zal hun de leer van het geloof brengen. Jezus zei dat Elia komt en alles zal herstellen.⁴⁰

Ambrosiaster

Deze auteur noemt in een publicatie (ergens tussen 366 en 384) het feit dat de Joden gezondigd hebben door de gave van God te verwerpen. Hun val is voor de wereld van nut geweest, omdat dit heil voor velen betekende (de heidenen zijn immers veel talrijker dan de Joden). Hun volheid zal dat alles ver overtreffen (Rom. 11:15). Het is duidelijk dat de Joden voor een bepaalde tijd verblind werden. Maar na de aanname van de menigte van de heidenen zal de blindheid van hun geestelijke ogen wijken. Zij zullen echter met vreugde ontvangen worden wanneer zij terugkeren tot het geloof, omdat God aan hun voorvaderen gedenkt.⁴¹

Chronologische ontwikkeling?

Tot zover het overzicht dat gebaseerd is op de bewaard gebleven geschriften. Het is hier niet mogelijk alle afhankelijkheidsrelaties tussen de auteurs na te gaan, maar wel is de vraag van belang of een chronologische ontwikkeling in de standpunten te bespeuren is. Volgens diverse auteurs is de verwachting van een bekering van Israël als volk pas in de derde eeuw opgekomen. Uitgaande van deze veronderstelling zoeken zij daarvoor een verklaring. Bouter schetst de ontwikkeling als volgt: ‘Terwijl dus de *Didaskalia* het gebed voor Israël naar voren brengt, Tertullianus hun bekering, Hippolytus hun roeping door Elia, is het Origenes, en na hem de Alexandrijnse theologen, die de eschatologische bekering van Israël naar voren brengt als een onderdeel van de *oikonomia* dat zeker geschieden zal.’⁴² Hruby noemt als factor dat het aantal in Christus gelovige Joden op den duur flink afnam.⁴³ Bouter sluit zich daarbij aan en wijst er ook op dat Hippolytus en Origenes doorlopende Schriftcommentaren hebben geschreven, en wellicht kwam daardoor een vers als Romeinen 11:26 meer in de belangstelling te staan.⁴⁴

---

40 Uitleg van de brief aan de Romeinen. Vgl. Mattheüs 17:12. Bray, 298 en Vlach, 48.

41 *Commentaar op Romeinen*, hoofdstuk 11. Vgl. Bray, 299.

42 Bouter, 306.

43 Hruby, 59.

44 Bouter, 307-309. Hij wijst de suggestie van D. Judant af, dat de oorzaak vooral ligt in een gewijzigde ecclesiologie.

De vraag is echter of de verwachting van de bekering van Israël echt pas in de derde eeuw opkwam. Hruby citeert niet alle auteurs uit de tweede en derde eeuw,⁴⁵ en daardoor lijkt het alsof er in de derde eeuw een nieuw gezichtspunt kwam. Vanwege de geringe hoeveelheid bewaarde geschriften uit de begintijd van de kerk, mede door de vervolgingen, zou de gedachte breder aanwezig geweest kunnen zijn. Gezien de houding tegenover de oudtestamentische profetieën in het algemeen, waar de bekering van Israël ook meermalen genoemd wordt, is het goed mogelijk dat er continuïteit was. Dat geldt te meer als we zien hoe breed de overtuiging van een bekering van het Joodse volk leeft. Het is moeilijk in te zien dat dit voornamelijk de invloed van Origenes is geweest. Als wij uitgaan van deze continuïteit is het daarna wel mogelijk dat de genoemde factoren van invloed zijn geweest op het vermelden van deze eschatologische verwachting.

Vervangingstheologie en bekering

Naast de gangbare benadering om de beloften aan Israël op de christelijke kerk te betrekken, leefde bij diverse auteurs de overtuiging van de vervulling van de profetieën op aarde, al of niet in combinatie met een duizendjarig rijk.⁴⁶ Dit is bijvoorbeeld aanwezig bij Lactantius en Victorinus van Pettau.⁴⁷ Commodianus verwacht de terugkeer van de verloren tien stammen en hun vereniging met Juda en Benjamin. Apollinaris uit het Syrische Laodicea (ca. 370) gaat uit van de komst van Elia (als voorloper van de Messias) en de herbouw van de tempel in Jeruzalem. Christus zal de verloren stammen weer verzamelen. Alle details uit Jesaja 60:6-13, over de komst en hulp van vreemden, zullen dan verwerkelijkt worden.⁴⁸

Deze benadering is echter minder gangbaar. Het eerdere chronologische overzicht geeft aan dat in de vroege kerk veel vertegenwoordigers op basis van teksten uit het Oude en Nieuwe Testament verwachtten dat Israël eens tot bekering zal komen. Bepaalde vormen van vervangingstheologie waren gang-

---

45 Hruby slaat Papias over, noemt niet de *Eerste Apologie* van Justinus Martyr, evenmin het eerstgenoemde citaat van Tertullianus. Ook is het de vraag of hij Irenaeus voldoende recht doet.

46 Vgl. M.J. Paul, G. van den Brink, J.C. Bette (red.), *Bijbelcommentaar Hooglied – Jesaja*, Studiebijbel Oude Testament, deel 9, Veenendaal 2012, Excurs 3, 'De uitleg van de profetieën over de toekomst van Israël', 854-869. Par. 8 betreft de vroegchristelijke kerk.

47 Victorinus citeert Maleachi 3:23-24 [= 4:5-6] en wijst op de taak van Elia de Joden tot Gods volk te brengen. Zie Hruby, 62.

48 Skarsaune en Hvalvik, 412.

baar en op grond hiervan zijn veel harde uitspraken gedaan. De kerk geloofde dat het volk Israël door God verworpen was, vanwege zijn ongehoorzaamheid en verwerping van Christus. Deze verwerping leek bevestigd te worden door de vernietigingen van Jeruzalem in 70 en 135 na Christus. De vroege kerk beschouwde zichzelf als het nieuwe Israël; de Schriften, de verbonden, en de beloften aan Israël zijn nu in de eerste plaats voor de christelijke kerk uit Joden én heidenen. Dit is de hoofdlijn geworden in de westerse kerk.⁴⁹ We vernemen niets over de blijvende beloften aan Abraham, en ook blijven heel wat oudtestamentische profetieën onderbelicht.⁵⁰ De gehanteerde hermeneutiek om de meeste beloften op de kerk toe te passen en de meeste bedreigingen op de Joden, zorgde voor zeer aanvechtbare uitspraken.⁵¹ Toch sloot deze vorm van vervangingstheologie blijkbaar de verwachting voor het volk Israël niet uit. Er was een breed gedragen overtuiging onder de theologen van dit tijdperk dat het volk Israël tot bekering zou komen in de laatste dagen, op grond van de beloften van enige oudtestamentische profeten en Paulus' woorden in Romeinen 11. Met name de profetie van Elia, vermeld in het slot van het boek Maleachi, is daarbij vaak genoemd. Volgens enkelen zal deze redding vergezeld gaan van hernieuwd bezit van Israëls land door de stammen van

-
- 49 Toch is altijd de verwachting van een toekomstige bekering van het Joodse volk gebleven. Zie D. Fahey, *The Kingship of Christ and the Conversion of the Jewish Nation*, Dublin 1953, 107-109, die een overzicht van 'vader Lémann' geeft. Daar staan verwijzingen naar auteurs van de 3e tot de 12e eeuw. Na de reeds genoemde auteurs zijn dat in de latere eeuwen: Cassiodorus, Preniasius, Gregorius de Grote, Isidorus, Beda Venerabilis, Anselmus, Damianus, Bernard van Clairvaux, Thomas van Aquino en Suarez.
- 50 In de westerse kerk kwam pas veel later, vooral in de tijd van het puritanisme, piëtisme, de Nadere Reformatie en het Réveil (17e-19e eeuw) aandacht voor de blijvende positie van het volk Israël in Gods heilsplan op basis van Gods beloften, met daarbij veel aandacht voor de oudtestamentische profetieën. Zie bijv. M. van Campen, *Gans Israël II. Voetiaanse en coccejiaanse visies op de joden gedurende de zeventiende en achttiende eeuw*, Zoetermeer 2006; R.J. van Elderen, *Toekomst voor Israël. Een theologie-historisch onderzoek naar de visie op de bekering der Joden en de toekomst van Israël bij Engelse protestanten in de periode 1547-1670, tegen de achtergrond van hun eschatologie*, Kampen 1992; B. Horner, *Future Israel: Why Christian Anti-Judaism Must Be Challenged*, Nashville 2007.
- 51 De uitspraken van Ruether aan het begin van dit artikel hebben vooral betrekking op de toenmalige controverse tussen christenen en joden, maar laten de toekomst te veel buiten beschouwing. Tevens leverden de kerkvaders wel degelijk profetische kritiek op de eigen kerk. Augustinus noemt bij zijn bespreking van Maleachi 3:3-4 'In de zonen van Levi, in Juda en Jeruzalem, moeten we alleen maar de kerk van God zien, die niet enkel maar uit de Hebreëen, maar ook uit andere volken is bijeengebracht. En niet de kerk zoals ze nu is, nu wij, als we beweren geen zonde te hebben, onszelf misleiden en de waarheid niet in ons is (1 Joh. 1:8), maar de kerk zoals ze dan zal zijn'. *De stad van God*, XX, 25.

Israël, maar die gedachte komt niet veel voor. Het accent ligt op de bekering tot Christus in de eindtijd en de participatie in de kerk. De vervanging van Israël door de kerk is niet in elk opzicht blijvend, want in de toekomst zal God de draad weer oppakken met zijn volk. In het zoeken van de vroege kerk naar een eigen positie ten opzichte van het Joodse volk blijkt dat de uitspraak van Augustinus juist is, dat over het toekomstige geloof van de Joden in Christus 'onder de gelovigen heel veel wordt gesproken en gedacht'.